

کتابخانه طالیه (دیانت) مسجد جامع تبریز (آذربایجان)

اعظم حاجی محمدلو
کارشناس ارشد الهیات
مسئول کتابخانه میرداماد تبریز

مقدمه

در جوامع اسلامی مسجد علاوه بر محل عبادت، به عنوان مرکز اجتماعات مورد استفاده قرار گرفته است. مردم معمولاً در مسجد بعد از انجام فرایض دینی به مسائل آموزشی می پرداختند و این کار حتی در زمان پیامبر اسلام انجام می گرفت. مسایل قرآنی را یاد می گرفتند و مسایل سیاسی مورد بحث قرار می گرفت. بر همین اساس اغلب مساجد، کلمه «جامع» به خود گرفته اند. چنانچه که در تاریخ آمده است: «در زمان های گذشته، آموزش ابتدائی و عالی در مساجد انجام می گرفت».^۱ یعنی مسجد به عنوان مدرسه به کار می رفت و کارهای آموزشی در مساجد انجام می گرفت. همچنین نوشته اند: «در قرن پنجم مؤسسات علمی با مشارکت مسجد در گسترش تعلیمات عالی در میان مردم قدم برداشت».^۲ و چون یکی از نیازهای آموزشی کتاب است، بدین سان با

جمع‌آوری کتاب، کتابخانه‌های مساجد شکل گرفت و مساجد به‌عنوان مخزنی برای کتاب به حساب می‌آمد.^۳

از آنجایی که مسجد در میان مسلمانان مکانی مقدس و حائز اهمیت بود مسلمانان در آباد کردن مساجد و تزئینات آن می‌کوشیدند و از این رهگذر کتابخانه‌های مساجد از امکانات موجود بهره‌مند می‌شدند. معمولاً این کتابخانه‌ها برای عموم آزاد بود و همه می‌توانستند از آنها استفاده کنند. گاهی اتفاق می‌افتاد که غذا و مسکن و وسایل نگارش و سایر خدمات رفاهی مورد نیاز را در اختیار خوانندگان قرار می‌دادند. از این‌رو هر مسجد مهمی دارای کتابخانه بود. «اگرچه اکثر کتابخانه‌های مساجد در حد معمول بودند ولی بعضی از مساجد بزرگ دارای مجموعه‌های کاملی از کتاب‌هایی بودند که از امپراتوری اسلام شهرت زیادی داشتند».^۴

به جرئت می‌توان گفت اهمیتی که کتابخانه‌ها به این شکل پیدا کرده‌اند تشویقی شد برای همه مسلمانان، تا مخصوصاً کسانی که از امکانات مالی برخوردار بودند صاحب کتابخانه شوند و به کتابخانه‌های مساجد در جمع‌آوری کتب کمک کنند. چنان‌که نوشته‌اند «در مکه و مدینه، مجموعه‌های کاملی از کتاب وجود داشت». در مرو (ایران) در حدود قرن دوازدهم میلادی ده کتابخانه مسجد و مدرسه وجود داشت که کتاب‌های آنها از طرف مردم اهدا شده بود.^۵ سلاطین و بزرگان حکومت و همچنین ثروتمندان اغلب مشوق و حامی این کتابخانه بودند و برای حمایت، کتابخانه‌های شخصی خود را اهدا می‌کردند.

وقف کتاب

در فرهنگ اسلامی یکی از توصیه‌های اخلاقی، احسان و خیرات است و وقف نیز نوعی احسان و بخشش به حساب می‌آید. دانشمندان و بزرگان اسلام به تبعیت از این امر کتاب‌های نفیس و ارزشمند خود را به مراکز علمی و یا مساجد بزرگ که کتاب‌های معتبر داشتند وقف می‌کردند و این عامل در رشد کتابخانه‌های مساجد بود. افراد خیر با اهدای کتب نفیس خود به مساجد ضمن غنی‌سازی مجموعه کتابخانه در ترویج کتاب و کتاب‌خوانی نقش عمده‌ای داشتند. ناگفته نماند

کتاب‌هایی که وقف می‌شد معمولاً در همهٔ زمینه‌های علمی بود و منحصر به کتب قرآنی نمی‌شد و تعداد آن از یک کتاب به چند هزار جلد کتاب می‌رسید.

به‌عنوان نمونه می‌توان به «کتابخانهٔ احمدیه یکی از چند کتابخانهٔ مسجد در کشور مصر اشاره کرد که به داشتن کتاب‌های گوناگون در موضوعات مختلف افتخار داشت»^۶. اشتیاق به کتاب و کتابخانه مسلمانان را بر آن داشت که به مکان کتابخانه نیز اهمیت دهند و معمولاً بهترین جای ساختمان را برای کتابخانه انتخاب کنند.

موقعیت اجتماعی کتابدار نیز تحت شرایط این کتابخانه‌ها از شرایط ولایی برخوردار بود و اغلب از افراد فاضل و دانشمند برای ادارهٔ کتابخانه انتخاب می‌شد. به این ترتیب شغل کتابداری را یک حرفهٔ با ارزش به حساب می‌آوردند.

با مرور اجمالی بر تاریخچهٔ کتابخانه‌های مساجد این مطلب روشن می‌شود که غالباً مساجد با مدرسه و کتابخانه‌ای در کنار خود یک مجموعهٔ فرهنگی-دینی را تشکیل می‌دادند. بدین ترتیب نقش تاریخی خود در رشد و تعالی جامعهٔ اسلامی را ایفا می‌کردند. با این مقدمه به معرفی یکی از کتابخانه‌های شهر تبریز می‌پردازیم که در جوار مسجد جامع قرار گرفته است.

کتابخانهٔ طالیه (دیانت)

دربارهٔ شهر تبریز گفته شده «این شهر در قدیم اکباتان نامیده می‌شد، جایی که کتابخانهٔ شاهان ماد بود»^۷. در شهر تبریز در طی قرون کتابخانه‌هایی چون ستاره درخشیده‌اند، اما در بحران‌های اجتماعی و سیاسی اولین جایی که آسیب دیده همین کتابخانه‌ها بوده است. با این حال باز دوباره قد علم کرده‌اند.

مسجد جامع تبریز که قدمت تاریخی آن به عهد سلجوقیان می‌رسد.^۸ «و گاهی آن را مسجد جامع کبیر نیز نامیده‌اند»^۹ و در میان مردم به‌نام «جمعه مسجد» معروف است. این مسجد گذشتهٔ بس درخشانی دارد و از اعتبار خاصی برخوردار است.

در دورهٔ اتابکان آذربایجان تبریز به اوج ترقی و پیشرفت رسید. در این دوره در جوار همین مسجد جامع کتابخانه‌ای بزرگ برپا بود «که در عصر خود یکی از مهم‌ترین مراکز علمی ایران

به‌شمار می‌رفت ... و به‌عنوان مدرسه علمی - تحقیقاتی در زمان خود، نقش اساسی را ایفا کرده است.^{۱۰} مؤسس این کتابخانه، ابوالقاسم ربیب الدین هرون بن علی بن ظفر دندان، وزیر اتابک ازبک بن محمد بن ایلدگز بود. درباره این کتابخانه و هدف از تأسیس آن در مرزبان‌نامه آمده است: «لاجرم خالصه نیت و طویت بر آن گماشت که در جریده محاسن اعمال بزرگ‌ترین مبرتی و فاضل‌ترین حسستی ثبت کند و حجت‌های آخرت بدان مسجل گردد، آخر جوامع اندیشه مبارکش بر جامع تبریز مقصود آمد تا دارالکیتی در او وضع فرمود ...»^{۱۱} و راوینی بعد از بیان هدف از تأسیس این کتابخانه به این نکته اشاره می‌کند که افرادی که مشغول نسخه‌برداری و تکثیر کتب نفیس بوده‌اند: «ده نساخ را مؤنث انتساخ کفایت می‌کرد و اسباب فراغت ایشان ساخته فرمود تا بر دوام علی مرورالایام ملازم آن موضع شریف می‌باشند و از هر سواد که مسرح نظر ایشان باشد، نسخت‌ها برمی‌گیرند».

سعدابن و راوینی خود از طرف بانی این کتابخانه مأمور ترجمه کتاب مرزبان‌نامه از زبان طبری قدیم به زبان فارسی شده بود.^{۱۲} و بعد از اتمام این کتاب از بانی کتابخانه می‌خواهد که کتابش را در میان مجموعه کتابخانه جامع تبریز قرار دهد. مرحوم علامه قزوینی، مصحح این کتاب، در مقدمه خود به عظمت این کتابخانه و فضایل بانی آن اشاره کرده است. این کتابخانه دارای دو هزار نسخه کتاب بوده و انواع علوم آن زمان در آن گرد آمده بود.^{۱۳} متأسفانه اکنون آثاری از آن به جای نمانده است. اما اکنون در کنار مسجد جامع کتابخانه‌ای به نام طالیه (دیانت) پابرجاست، که در سال ۱۳۲۷ش به وسیله مرحوم حاج محمدباقر خوئی و کلکته‌چی که یکی از بازرگانان خوشنام و نیکوکار تبریز بود، ساخته شده است.^{۱۴} در ساختمان این کتابخانه ذوق و سلیقه به‌کار رفته است و «کتیبه‌هایی از گچبری و کاشی برنج تعبیه و تهیه و نصب شده که همه به خط مرحوم میرزا محسن ادیب‌العلماء است که قریب بیست سال مدیریت آن کتابخانه را به عهده داشت».^{۱۵}

این کتابخانه اکنون دارای حدود سیزده هزار جلد کتاب است که اکثر آنها چاپ قدیمی و چندین جلد کتب نفیس خطی هستند ولی ساختمان به‌دلیل بی‌توجهی رو به ویرانی است. در سال ۱۳۸۰ با همکاری اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی کتاب‌های این کتابخانه از گرد و خاک

بیرون کشیده و کاملاً سر و سامان داده شدند و با رده‌بندی دیویی لیبل خورده به ساختمان جدیدی که جنب مسجد جامع ساخته شده است نقل مکان کرد. با توجه به موقعیت این کتابخانه از طرف بازار تبریز و مسجد جامع تبریز و چند مسجد کوچک و همچنین مدرسه، چون نگرینی احاطه شده است و می‌توان با مدیریت عالی و کمی عنایت آن را به یکی از مراکز علمی-تحقیقاتی تبدیل کرد. از کتب خطی این کتابخانه می‌توان به کتاب *الشرایع الاسلام* تألیف جعفر بن حسن محقق حلی در فقه عربی به خط استرآبادی به تاریخ ۱۰۳۸ قمری و *تجلیل الکلام* تألیف شیخ طوسی، ترجمه قوشچی و به خط محمد سمیع به تاریخ ۱۱۸۵ اق اشاره کرد. این کتابخانه اکنون به نام جعفریه دایر است.

پی‌نوشت‌ها

۱. نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۷.
۲. کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، ص ۱۷۱.
۳. نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۷.
۴. نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۶.
۵. نقش کتابخانه‌های مساجد، ص ۶.
۶. نقش کتابخانه‌های مساجد، ص ۲۵۷.
۷. تبریز از دیدگاه سیاهان خارجی در قرن هفدهم، ص ۵۴.
۸. تاریخ تبریز از دیدگاه سیاهان خارجی در قرن هفدهم، ص ۵۴.
۹. آثار باستانی آذربایجان، ص ۲۶۴-۲۶۵.
۱۰. تاریخ تبریز، ص ۱۶۵.
۱۱. مرزبان‌نامه، ص ۲۹۷.
۱۲. تاریخ تبریز، ص ۱۶۵.
۱۳. تبریز در قرن نهم هجری، ص ۲۱۶.
۱۴. آثار باستانی آذربایجان، ج اول، ص ۲۱۸.
۱۵. آثار باستانی آذربایجان، ج اول، ص ۲۱۹.

منابع

- رضازاده، مجید و محمد زین‌الدین، تاریخ تبریز، از دوره باستانی تا برآمدی مغولان، تبریز، نشر اختر، ۱۳۸۰.
- کارتگ، عبدالعلی، آثار باستانی آذربایجان، جلد اول، آثار و ابنیه تاریخی، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- مرزبن رستم بن شیزین، مرزبان‌نامه، اصلاح سعد الدین وراوینی، تصحیح و تمشیه محمد بن الوهاب قزوینی، تهران، کتابفروشی، ۱۳۳۷.
- مشکور، محمد جواد، تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- مکی‌الساعی، محمد، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه مکی شکویی، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی گروه انتشارات، ۱۳۷۲.
- العش، یوسف، کتابخانه عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، ترجمه اسدا... علوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲.